

MÜTEVÂTİR HADİSLERE DÂİR ÜÇ ESER ÜZERİNDE BİR İNCELEME

Doç. Dr. Ramazan AYVALLI

Bu makalemizde, el-İmâm el-Hâfız Celâlüddîn Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî'nin (1) «el-Ezhâru'l-Mütenâsire fi'l-Ehâdisi'l-Mütevâtire» (2); eş-Şeyh el-İmâm el-Fakîh el-Muhaddis el-Allâme el-Muhakkık Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî'l-Feyz Ca'fer el-Hasenî el-İdrisî el-Kittânî'nin (3) «Nazmu'l-Mütenâsir fi'l-Hadîsi'l-Mütevâtir» (4) ve Abdülazîz b. Muhammed İbni's-Sıddîk el-Ğamârî'nin «İthâfu Zevî'l-Fedâili'l-Müştehire bimâ vaka'a mine'z-Ziyâdeti fi Nazmi'l-Mütenâsir ale'l-Ezhâri'l-Mütenâsire» (5) isimli eserleri üzerinde duracağız.

İmâm Suyûtî (V. 911), önce «el-Fevâidü'l-Mütekâsire fi'l-Ahbâri'l-Mütevâtire» ismini verdiği bir kitâb meydana getirmiş, bu kitâbda, 10 (on) veya daha çok sahâbînin rivâyet ettikleri hadîsleri, - bütün hadîslerin tarihleri ve lâfızlarıyla berâber - zikretmiş, daha önce benzeri yapılmamış büyük bir kitâb meydana getirdiğini ifâde etmiştir. (6) İsnâdların çokluğu sebebiyle, bu kitâba ancak hadîs ilmine inâyet ve ihtimâmı bulunan kişilerin -ki bunlar da az olacaktır- rağbet edeceklerini düşünerek, faydasının daha umûmî olması için, eseri tecrîd etmeyi münâsib görmüş ve her hadîsi zikrettikten sonra, rivâyet eden sahâbileri ve meşhûr İmâmlardan kimlerin tahrîc ettiklerini de kaydetmiştir. «El-Ezhâru'l-Mütenâsire fi'l-Ah-

- 1) İmâm Suyûtî hk.da bakınız. El-Kevâkibü's-Sâire, I, 226; Şezerâtü'z-Zeheb, VIII, 51; Âdâbü'l-lüğa, III, 228; Hazâinü'l-Kütüb, 37; İbnü İyâs, IV, 83; ed-Dav'ü'l-Lâmi' IV, 65; Hüsnü'l-Muhâdara, I, 188, 335; Mu'cemu'l-Matbûât, 1073; el-Hizânetü't-Teymûriyye, III, 101; Mahtûtâtü'z-Zâhiriyye, 335; Tabakâtul-Müfessirin li's-Suyûtî, 4; Tabakâtü'l-Müfessirin, Ö. N. Bilmen, 446.....
- 2) Eser, Mısır-Kahire'de Dâru't-Te'lif matbaasında tarihsiz olarak basılmıştır.
- 3) Terceme-i hâli hk.da bkz. Mu'cemu'l-Müellifin, IX, 150; el-A'lâm, VI, 300; Mu'cemu'l-Matbûâtü'l-Arabiyye ve'l-Mu'arabe, 1545, 1546. Daha geniş bilgi almak için er-Risâletü'l-Müstatrafe'nin mukaddimesine bakılabilir. Zirâ burada Müellifden bahseden eserler, müellefâtü ve bazı fikirleri mufassalan zikredilmektedir.
- 4) Eser Suriye-Haleb'de Darül-Ma'ârif tarafından H. 1328 senesinde neşredilmiştir.
- 5) 2 Nolu dipnotta mezkûr esere ilhâk edilerek, berâber basılmıştır.
- 6) El-Ezhâr, s. 3.

bâri'l-Mütevâtire» adını verdiği 43 sayfalık bu eserini de, aslında olduğu gibi bâblara göre tertib etmiştir. (7)

Müellifin vefâtından 30 sene evvel, ya'nî 881 senesinde tamamlanan (8) bu eser, ilim (2), İmân (8), tahâret (11), salât(18), cenâiz (5) zekât (1), savm (5), hacc (1), edeb (29), ahkâm (13), menâkıb (13), ba's (5) başlıklı kitâblara (bölümlere) ayrılmış ve her bölümde, başlıkların önündeki rakkamlar kadar hadis zikredilmiştir. Böylece eserdeki mütevâtir hadislerin sayısı 111 olmaktadır.

Şimdi, kitâb ve metodu hakkında bilgi sâhibi olabilmek için bir mîsâl verelim: Birinci bölüm olan Kitâbu'l-İlimde 1. hadis olarak

« من كذب علي متعمدا فليتبوأ مقعده من النار » hadîsi yazılmış ve bu ha-

dîs hakkında şu bilgiler verilmiştir. *Hadîsi el-Buhârî ve Müslim* : Alî b. Ebî Tâlib, Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik ve el-Muğîre b. Şu'be'den; *el-Buhârî* : ez-Zübeyr İbnu'l-Avvâm, Seleme İbnü'l- Ekva' ve İbnü Amr'dan; *et-Tirmizî, en-Nesâî ve İbnü Mâce* : İbnü Mes'ûd'den; *İbnü Mâce* : Câbir bin Abdillâh, Ebû Katâde ve Ebû Sa'îd el-Hudrî'den; *el-Hâkim* : Affân b. Habîb'den; *Ahmed* : *Müsned'inde* Ömer İbnü'l Hattab, Osman b. Affân, Hâlid b. Urfuta, Zeyd b. Erkam, İbnü Ömer, Ukbe, Kays b. Sa'd, Muâviye b. Ebî Süfyân, Ebû Mûsâ el-Gâfikî'den; *et-Taberânî* : Ebû Bekr es-Siddîk, Talha b. Ubeydillâh, Evs b. Evs, el-Berâ b. Âzîb, Huzeyfe İbnü'l-Yemân, Râfi' b. Hadîc, Enes b. Zeyd, Sa'd İbnü'l-Midhâs, Selmân el-Fârisî, Suheyb, İbnü Abbâs, Utbe b. Gazvân, el-Urs b. Umeyre, Ammâr b. Yâsir, Amr b. Hureys, Amr b. Mürre, Mu'âz b. Cebel, Nebî b. Şerîb, Ya'lâ b. Mürre, Ebû Ümâme, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Meymûn el-Kürdî, Ebû Kursâfe ve Vâlidü Ebî Mâlik el-Eşce'î - ismi Târik İbnü'l-Eşyem-den; *el-Bezzâr* : *Müsned'inde* Sa'îd b. Zeyd, İmrân b. Husayn'dan; *ed-Dârekutnî* : *el-Efrâd'da* İbnü'z-Zübeyr, Yezîd b. Esed, Ebû Rumse, Ebû Râfi' ve Ümmü Eymen'den; *Ebû Nu'aym* : Câbir b. Hâbis, Selmân b. Hâlid ve Abdullah b. Zeğâb'dan; *İbnü Kani'* : *Mu'cemü's-Sahâbe'de* Üsâme b. Zeyd ve Abdullah b. Ebî Evfâ'dan; *İbnü Adıyy* : *el-Kâmil'de* Büreyde, Sefîne ve Vâsile İbnü'l-Eska'dan; *el-Hatîb* : *Târih'inde* Ebû Ubeyde İbnü'l-Cerrâh, Yûsuf b. Halîl - bu zât da, hadislerin tarihlerinde - Sa'd b. Ebî Vakkâs, Huzeyfe b. Üseyd, Zeyd b. Sâbit, Ka'b b. Kûtbe, Mu'aviye b. Hayde, el-Mukanna' et-Temîmî, Ebû Kebşe el-Enmârî, Vâlidü Ebî'l-Aşrâ', Ebû Zerr ve Âişe'den ihrâc etmişlerdir. (9)

İmâm Suyûtî, Muhaddisleri, kitâbları ve râvileri kaydettikten sonra

7) A.g.e., aynı yer.

8) A.g.e., s. 43.

9) A.g.e., s. 4-5.

bunlar 72 sahâbidir deyip râviler arasında Abdurrahmân b. Avf, Amr b. Avf ve Ebu'l-Hamrâ'nın da zikr edildiğini, fakat Abdurrahman b. Avf hakkında, İbnü'l-Cevzî'nin, O'nun hadîsine muttali' olamadım dediğini de kaydediyor (10).

Celâlüddin es-Suyûtî, umûmiyetle tek metin zikrettiği halde, bazan farklı rivâyetleri de kaydetmektedir. Nitekim 2, 4, 20, 72 ve 78. hadîslerde durum böyledir.

Bu rivâyetlerden bazıları, başta zikredilen hadîslerden lafız bakımından tamâmen farklı da olabilmektedir. Fakat bunlarda konu birliği bulunmaktadır.

Müellif bazan sadece hadîsin başını kaydetmekte, sonuna «el-hadîs» diye yazıp râvilere geçmektedir. Meselâ 6, 22, 34, 57, 97. hadîslerde durum böyledir. Bazan da «suâlû Cibrîl anî'l-îmân» (8. hadîs) ve «el-Mesh ale'l-huffeyn» (13. hadîs) gibi konuyu yazmakla iktifâ etmektedir. Ayrıca 25, 31, 32, 33, 82, 83, 86, 90, 94, 95, 96, 107, 108, 110. hadîsleri buna misâl zikredebiliriz. Hattâ bunlardan dolayı, el-Kittânî'nin nakline göre İbnü Hacer el-Askalânî'nin Şerhu'n-Nuhbe'sinin şerhinde [doğrusu Hâşiyesinde], Allâme Ebu'l-Hasen Muhammed Sâdık es-Sindî el-Medenî şöyle demektedir: «es-Suyûtî [bazı hadîslerin] mütevâtir olduğuna hükmetmede tesâhül göstermiştir. Bir takım hadîslerin mütevâtir olduğuna hükmedip, «el-Ezhârü'l-Mütenâsire fi'l-Ehâdîsi'l-Mütevâtire» ismini verdiği bir kitapta bunları îrâd etmiştir. el-Kittânî bu ibâreyi naklettikten sonra, «es-Suyûtî bir takım hadîsler zikretmiştir ki belki hadîsci, bunların [lafzan] mütevâtir olmadığına kat'iyetle hükmeder» demiş, daha sonra da «yine O'nun kelâmından lafzî mütevâtirleri cem'etmeğe niyyet ettiği anlaşılmaktadır. Fakat çok defa bazı hadîsler îrâd ediyor ki gerek kendisi, gerek başkaları bazı kitaplarında onların ma'nevî mütevâtir olduklarını tasrih etmişlerdir.» diye ilâve etmiştir. (11) 67. hadîste: Sadece «Hadîsü'l-Kabdateyn min Zürriyeti Âdem» ibâresi yazılmış, hadîsi ihrâc edenler ve râviler zikredilmemiştir. Bu, sadece burada vâkı' olmuştur. İmâm Suyûtî «Biz ehl-i hadîs topluluğu indinde sahâbeden on kişinin rivâyet ettiği her hadîs mütevâtirdir.» demektedir. (12) Bu eserinde de umûmiyetle ondan fazla sahâbinin rivâyet ettiği hadîsleri zikretmiştir. Tabîî ki istisnâlar da vardır.

İkinci eser olan «Nazmu'l-Mütenâsir»e gelince: er-Risâletü'l-Mustatrafê'nin mukaddimesinde Muhammed el-Muntasır el-Kettânî; «Hocamız

10) A.g.e., s. 5.

11) Nazmu'l-Mütenâsir, Mukaddime, s. 4-5.

12) A.g.e., s. 10.

Ebu'l-Abbâs el-Gamârî, Nazmu'l-Mütenâsir kitâbına bir zeyl ve tahrîcde bulunmuş, hocamız Ahmed el-Umrânî onu ihtisâr etmiştir. Benim de bunun üzerine bir müstedrekim vardır» (13) demek suretiyle, eser üzerindeki bir kısım çalışmaları zikretmiştir.

«Nazmu'l-Mütenâsir»in 16 sahîfe tutan uzun mukaddimesinde müellif, hamdele ve salveleden sonra, evvelâ hadis-i şerîf ilminin şerefi, fazileti, bu ilimle uğraşanların üstünlüğü hakkında bir çok rivâyetler nakletmiş, bunların kaynaklarını da kaydetmiştir. (14) Bunu müteâkiben eseri hakkında bilgi vermeye başlamış, mütevâtir hadîslere dâir topladığı ma'lûmâtı kitâb hâline getirip «Nazmu'l-Mütenâsir mine'l-Hadîsi'l-Mütevâtir» ismini verdiğini, bunu Suyûtî'nin «el-Fevâidü'l-Mütekâsire»sinden telhîs ettiği «el-Ezhârü'l-Mütenâsire»sine muttali' olamadan yaptığını, fakat Suyûtî'nin eserine vâkıf olunca, onda bulunanları da - hattâ bir tek hadîsi bile terketmeden - eserine ilâve ettiğini belirtmiştir. (15) el-Ezhâr'dan naklettiği hadîsleri belirtmiş, nakleden sahâbî ve tâbiileri zikretmiş, hadîsi ihrâc edenleri hazfetmiş, herhangi bir fazla bilgi bulmuşsa, İmâm Suyûtî'nin sözünden sonra «kultü=derim ki» kaydı koyarak onu da eserine dercetmiştir. Bundan sonra Mütevâtir hadîsler konusunda yazılmış eserler ve müellifleri hakkında bilgi vermiştir. es-Suyûtî'nin (V. 911) «el-Fevâidü'l-Mütekâsire fi'l-Ahbâri'l-Mütevâtire» ve bunun hulâsası olan «el-Ezhârü'l-Mütenâsire fi'l-Ahbâri'l-Mütevâtire» isimli eserini, «Şeyh, İmâm, Hâfız, Hâtimetü'l-Müsnidîn ve zü't-Tesânîfi'l-adîde» vasıflarıyla vafsettiği Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Muḥammed b. Ali b. Tûlûn el-Hanefî ed-Dimeşkî es-Sâlihî'nin (V. 953) «el-Leâli'l-mütenâsire fi'l-Ehâdisil-Mütevâtire» ismini verdiği eserini, eş-Şeyh Ebu'l-Feyz Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebîdî el-Mısırî'nin (V.1205) «Laktu'l-Leâli-i'l-Mütenâsire fi'l-Ehâdisi'l-Mütevâtire» isimli eserini zikretmiştir. Bu son eserden es-Seyyid en-Nüvvâb Sıddîk b. Hasen b. Alî el-Kinnevcî el-Buhârî el-Huseynî'nin mütevâtir derecesine ulaşan kırk (40) hadîsi alıp cem'ettiği bir esere, «el-Hirzu'l-Meknûn min Lafzî'l-Ma'sûmi'l-Me'mûn» ismini verdiğini de kaydetmiştir. (16)

Daha sonra mütevâtirin lügavî ve istilâhî ma'nâları üzerinde durulmuştur. El-Karâfî'nin et-Tenkîh'inden, el-Kâmûs, es-Sihâh' ve Şerhu'l-Kâmûs'tan, İbnü'l-A'râbî ile el-Asme'î'den kelimenin lügat ma'nâları nakledilmiş, İbnü's-Salâh'ın Mukaddimetü Ulûmi'l-Hadîsi, en-Nevevî'nin et-Takrîb'i, el-Cürcânî'nin el-Muhtasar'ı, et-Tâc'ın Cem'u'l-Cevâmi'i ve bu-

13) Er-Risâletü'l-Mustatrafe, Mukaddime, Vay harfi.

14) Nazmu'l-Mütenâsir, s. 2-3.

15) A.g.e., s. 4.

16) A.g.e., s. 4.

nun şârihi el-Mahallî'den ise usûlcülerin ıstılâhî ma'nâları iktibâs edilmiş, bilâhare hadîscilere göre kelimenin ma'nası kaydedilmiştir. (17) Müteâkibin İbnü Emîr el-Hâcc'ın şerhu't-Tahrîr'i, Hâşiyetu İbni Kâsım el-Abbâdî ale'l-Mahallî, es-Subkî, İbnü's-Salâh, en-Nevevî, eş-Şihâb İbnü Hacer el-Mekkî'nin Fetâvâ'sı, es-Sa'd'ın (Sa'dü'd-Dîn et-Teftâzânî'nin) Şerhu'n-Nesefiyyesi, Mu'tezile'den el-Ka'bî ve Ebu'l-Hasen el-Basrî, Ehl-i Sünnetten İmâmu'l-Haremeyn ve el-Gazâlî, eş-Şâfi'iyye'den el-Âmidî, er-Rafî za'dan el-Murteza er-Râfidî gibi ilim ehlinin sözlerinden ve kitâblarından mütevâtirin ma'nâsı, tevâtür şartları, lafzî ve ma'nevî mütevâtir konusunda bazı görüşlere yer verilmiştir. (18)

Bunu müteâkibin, bir hadîsin mütevâtir olabilmesi için en az kaç kişi tarafından rivâyet edilmesi gerektiği ya'nî aded üzerinde durulmuş, 4, 5, 7, 10, 12, 20, 40, 70, 310 küsûr, 1400 veya 1500 sayıları ve bunların bazılarına kâil olan âlimler ile herbirinin delilleri üzerinde durulduktan sonra tevâtürde aslolanın, belli bir adedin şart olmadığı, bilakis kat'î ilim hüslûlüne i'tibâr olduğu belirtilmiştir. (19)

Mukaddimenin 11 - 14. sayfalarında el-Kittânî, bazı âlimlerin mütevâtir hadîsin çok az olduğu veya yok olduğu iddîalarını zikredip bu sözlere verilen mufassal cevapları ve muhtelif kaynaklarda mezkûr mütevâtir hadîsleri teferruatlı bir şekilde sıralamıştır. (20) Ayrıca, mütevâtirin misâlleri çoktur diyen Hâfız İbnü Hacer'in sözleri üzerinde durulup bu sözün, tâm ma'nasıyla, lafzî mütevâtirlere değil de, ma'nevî mütevâtirlere mutâbık düşeceği açıklanmıştır. Dinde zarûrî olarak bilinen pek çok şeyin çoğunun ma'nevî mütevâtir olduğu tasrih edilmiştir. Ma'nevî mütevâtirlerin neredeyse hasredilemeyecek [sayılamıyacak] kadar çok olduğu, azlığı söylenen mütevâtir hadîslerin lafzî mütevâtirler olduğuna da dikkat çekilmiştir.

es-Suyûtî, hadîsleri rivâyet eden sahâbilerle birlikte, kitâblarında bu hadîsleri ihrâc eden âlimleri de zikrettiği halde, el-Kittânî, sadece sahâbe-i kirâmı ve bazen de tâbiini zikretmekle iktifâ etmektedir. El-Kittânî, râvileri ba'zan genişçe, ba'zan da kolaylık olsun diye kısaca zikretmektedir. Bazan, hadîsin mütevâtir olduğunu zikreden imamı kaydetmektedir. O da, es-Suyûtî gibi eserini bâblara göre tertîb etmiştir. Selefin ve diğerlerinin bütûn mühim işlerde noksansız bir şekilde yaptıkları gibi

- onların müstehab görmelerinden dolayı - kitâba "اتما الأعمال بالنيات" .....

17) A.g.e., s. 4-5.

18) A.g.e., s. 7-8-9.

19) A.g.e., s. 9-10.

20) Bu kısmı, ehemmiyetine binâen, bir başka makalemizde tamâmen terceme etmeyi uygun görüyoruz.

hadîsiyle başlamıştır. Bu hadîs, ma'nâ bakımından mütevâtir ise de asıl ve mebnâ bakımından sahîh olduğu için tercih edilmiştir. Nitekim en-Nevevî de el-Ezkâr'ında şöyle demektedir: «Selef ile haleften onlara tâbi olanlar, tasniflerine, "انما الاعمال بالنيات...» hadîsiyle başlamayı,

- okuyanlara iyi niyeti tenbih etmek ve buna ihtimâm ve i'tinâ göstermelerini sağlamak maksadiyle - müstehab görmüşlerdir. İmâm Ebû Sa'îd Abdurrahman İbn-Mehdî'den «Kim, bir kitâb tasnif etmek isterse bu hadîsle başlasın» sözünü rivâyet etmiştir. İmâm Ebû Süleymân el-Hattâbî de

«Hocalarımızdan mütekaddimîn "انما الاعمال بالنيات...» hadîsini, din iş-

lerinden başlanan her şeyin önüne geçirmeyi, - nevelerinin hepsinde buna ihtiyac daha umûmî, daha çok olduğundan dolayı - müstehab görüyorlardı» demiştir.» (21) en-Nevevî, el-Bustân'ında ise «Ulemâ, musanefâtına bu hadîsle başlamayı müstehab görmüşlerdir. Bu hadîsle eserine başlayanlardan biri de el-Buhârî'dir ki Sahîhine bununla başlamıştır.» (22) demektedir.

el-Kittânî, mukaddimeden hemen sonra,

"انما الاعمال بالنيات وانما لكل امرئ ما نوى...» hadîsini zikredip 3 tâm

sahife izâh ettikten sonra, bölüm başlıkları koymaya başlamış ve 157 sahife olan eserinin ilk bölümünü «Kitâbu'l-İlim» diye isimlendirmiştir.

Bu bölümde 6 hadîs-i şerîf vardır. Bundan sonraki bölümler ve her bir bölümde zikredilen mütevâtir hadisler, tesbit ve ta'dâdımıza göre şöyledir.

Kitâbu'l-İmân : 13 Hadîs

Kitâbu't-Tahâre : 20 Hadîs

Kitâbu'l-Ezân : 6 Hadîs

Kitâbu's-Salât : 45 Hadîs

Kitâbu'l-Cumu'a ve'l-İd : 5 Hadîs

Kitâbu'l-Merdâ ve'l-Cenâiz ve Ahvâli'l-Mevtâ : 19 Hadîs

Kitâbu'z-Zekât ve's-Sadâka ve'l-Ma'rûf : 4 Hadîs

Kitâbu's-Siyâm : 11 Hadîs

Kitâbu'l-Hacc vel'-Umre : 10 Hadîs

Kitâbu'z-Zekât : 4 Hadîs

Kitâbu'l-Cihâd : 11 Hadîs

Kitâbu'n-Nikâh : 4 Hadîs

21) A.g.e., s. 14-15.

22) Aynı yer. :

- Kitâbu'l-Libâs : 1 Hadîs
 Kitâbu'l-At'ime ve'l-Eşribe : 7 Hadîs
 Kitâbu'l-Büyû' : 7 Hadîs
 Kitâbu'l-İmâme : 4 Hadîs
 Kitâbu'l-Ahkâm ve'l-Hudûd : 7 Hadîs
 Kitâbu't-Tahzîr mine'z-Zulm : 3 Hadîs
 Kitâbu'l-Velâ' : 3 Hadîs
 Kitâbu'l-Vesâyâ : 1 Hadîs
 Kitâbu'l-Eymân : 4 Hadîs
 Kitâbu Bed'i'l-Halk : 1 Hadîs
 Kitâbu'l-Kur'an ve Fedâilihî : 5 Hadîs
 Kitâbu'l-Ezkâr ve'd-De'avât : 8 Hadîs
 Kitâbu'l-Edeb ve'r-Rekâik : 17 Hadîs
 Kitâbu'l-Menâkib : 22 Hadîs.

Bu bölümde bu sayıya ilâveten, Kitâbu'l-Kur'ân ve Fedâilihî bölümünde zikredilen bir hadîsin sadece metni kaydedilmiş ve bu hadîsin adı geçen bölümde ele alındığı belirtilmiştir.

Kitâbu'l-Mu'cizât ve'l-Hasâis : 27 hadîs. Bu bölümde ayrıca, Kitâbu'l-At'ime'de zikredilen bir hadîsin metni de yazılıp, adı geçen bölümde bilgi verildiği kaydedilmiştir.

Kitâbun Câmî'un mâ tekaddeme başlığıyla zikredilen bölümde mevzû itibâriyle bir önceki bölüme yakın 13 hadîs ele alınmıştır.

Kitâbu Eşrâtî's-Sâ'a : 8 hadîs

Kitâbu'l-Ba's ve Ahvâli yevmi'l-Kiyâme : 16 hadîs.

Bu bölümlerde yer alan hadîslerin toplamı, mükerrer iki hadîs çıkarılırsa, 310 mütevâtir hadîs olmaktadır.

Kitâbın sonuna bir «Hâtîme» konulmuş, burada bazı imâmların, hakkında mütevâtir dedikleri, fakat bazılarının tevâtürünü kabul etmedikleri 6 hadîs daha yazılmıştır. Haklarında ihtilâf edildiği için bu hadîslerin, kitâbın bölümleri arasına alınmadığı anlaşılmaktadır.

İkinci kitâbımızın metodu hakkında da bilgi verebilmek için, ilim bölümündeki bir hadîsi ele alalım (23) :

« نضر الله امرأ سمع مقالتي فوعاها فآداها الى من لم يسمعها فرب حامل فقه غير فقيه ورب حامل فقه الى من هو افقه منه »

Hadîsinin metni yazılmış, önce «naddara» kelimesi izâh edilmiş, sonra

"سمع منا شيئا فبلغه كما سمعه قرب مبلغ اوعى من سامع" denilip "و في لفظ"

rivâyeti kaydédildikten sonra, hadîsin başka lafızlarının da bulunduğuna işaret edilmiştir. İmâm Suyûtî'nin bu hadîsi, 1 — Zeyd b. Sâbit, 2 — İbn Mes'ûd, 3 — Cübeyr b. Mut'im, 4 — en-Nu'mân b. Beşîr, 5 — Babası Beşîr, 6 — Sa'd b. Ebî Vakkâs, 7 — Enes, 8 — Câbir b. Abdillâh, 9 — Umeyr b. Katâde el-Leysî, 10 — Mu'âz b. Cebel, 11 — Ebu'd-Derdâ, 12 — Ebû Kursâfe, 13 — Ebû Sa'îd el-Hudrî, 14 — Rebî'a b. Osmân et-Teymî, 15 — İbn Ömer ve 16 — Zeyd b. Hâlid el-Cühenî olmak üzere 16 kişiden rivâyet ettiği belirtildikten sonra, «Kultü=Derim ki» cümlesi konulup şunlar kaydedilmiştir: «Bu hadîs, Âişe, Ebu Hüreyre ve Şeybe b. Osmân'ın rivâyeti olarak da vârid olmuştur. İbn Mende, Tezkire'sinde, bu hadîsi 24 sahâbînin rivâyet ettiğini zikretmiş ve isimlerini de serd etmiştir. Bunu İbn Hacer, İbn Hâcib'in Muhtasarı üzerine yazdığı Emâlî'sinde nakletmiştir. el-Mevâhibu'l-Ledünniyye Şerhinde, Hâfız [Zürkânî] demiştir ki : Bu hadîs meşhûrdur; bazıları bunu mütevâtir saymıştır. Çünkü 24 sahâbîden vârid olmuştur. - İsimlerini de serd etmiştir. - es-Suyûtî'nin Şerhüt - Takrîb'inde bu hadîsin, ondan daha önce nakledildiği gibi, 30 civarında sahâbîden vârid olduğu yazılıdır. Allah, en iyi bilendir.» (24)

Bu kitapta, râvilerin isimleri başında umûmiyetle sıra sayıları bulunmakta ve sonunda da kaç sahâbîden rivâyet edildiği kayd edilmektedir. Bunlardan sonra hangi âlimlerin, hangi eserlerinde, mezkûr hadîsin mütevâtir olduğunu yazdıklarını beyân etmektedir. Bu kitapda da, Suyûtî'nin eserinde olduğu gibi, bazan, herhangi bir hadîsin yazılmayıp sadece konu başlığının yazıldığını görüyoruz. Meselâ kitâbın 5 (beş) numaralı hadîsi yerinde şu başlığı müşâhede ediyoruz:

«Fadlu'l-İlm ve'l-Ulemâ ve Vücûbü Tevkîrihim ve'ttirâmihim ve't-Tahzîr min Buğdihim ve Ezâhüm=İlim ve âlimlerin üstünlüğü, âlimlere hürmet etmenin vücûbu ve onlara buğz ve ezâ etmekten tahzîr» başlığını müteâkiben de şunlar yazılmıştır:

«Biricik allâme Ebû Hâmid Seyyidî el-Arabî İbn Yûsuf El-Fâsî'nin, İbn Hacer'in Nuhbe'sine yazdığı nazmın şerhinde, es-Seyyid Nûru'd-Dîn'den ya'nî Ebu'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ahmed es-Semhûdî el-Medenî eş-Şâfiî'den naklettiğine göre, bu konuda âyetler, sahîh haberler ve âsâr tezâ-

hür etmiş, akîf ve naklî deliller tevâtür, tetâbuk ve tevâfuk etmiştir. Bu konuda, adı geçen Nûru'd-Dîn'in «Cevâhiru'l-İkdeyn fî Fadli's-Şerefeyn Şerefi'l-İlmi'l-Celîyy ve'n-Nesebi'l-Âliyy» adlı eserine bak. Bu eser, latîf iki cild hâlinde gâyet nefîs bir kitâp olup, müellif bunu, iki bölüm olarak tertîb etmiştir: Birincisi, ilim ve âlimlerin fazîletine dâir, ikincisi ise, Ehl-i Beyti Nebevî'nin fazîlet ve şereflerine dâirdir.» (25)

Celâlüddîn Abdurrahmân es-Suyûtî'nin eserinden bahsederken belirttiğimiz gibi, bunda da bazı hadîslerin sadece baş tarafının alındığı vâkidir. Meselâ 11. hadîste, sadece «Zinâkâr, zinâ fiilini irtikâb ettiğinde (kâmil) mü'mîn olduğu halde zinâ yapmaz» lafzı kaydedilmiştir. Halbuki, müttefekun aleyh olan bu hadîsin «el-Lü'lüü ve'l-Mercân fime't-tefeka aleyhi's-Şeyhân»da kaydedildiği gibi devâmı vardır ki, orada içki içenin, hırsızın ve soygunculuk, çapulculuk yapanın durumu da beyân edilmektedir (26). 78. hadîse de bakılabilir. Ayrıca hadîslerin ana metinlerinden sonra, bulunan diğer rivâyetler de hemen peşinden zikredilmektedir. Buna misâl olmak üzere 4, 62, 65, 73, 120, 168, 214, 274, 275. hadîsleri zikredebiliriz. Zaman zaman, hadîsin sadece konusu zikredilmektedir. Bunun misâli pek çoktur. Meselâ 13. hadîs, Suâlu Cibrîl en-Nebîyye ani'l-îmân ve'l-İslâm ve'l-İhsân» yazıldığı gibi. Burada hadîsin metni zikredilmemiştir. (16, 17, 19, 26, 27, 31, 32, 37, 39, 40, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50 v.s. hadîslerde de durum böyledir.)

Yer yer, bazı hadîslerin sonlarında «tenbîh»lere yer verilmiştir. (6 ve 88. hadîslerde olduğu gibi). Bazan bir hadîsi zikredip râvilerini kaydettikten sonra (meselâ Peygamberimizin abdest alma şeklini belirten 27. hadîste olduğu gibi), konuyla ilgili diğer bir hadîsin râvilerini, bunlara eklemektedir. Nitekim 31. hadîste yine Peygamberimizin abdestine devâm edilmiş, ilk hadîste 22 râvî zikredildikten sonra, burada râvî numarası 23'ten başlayıp 34'e kadar devâm etmiştir.

Müellif bazı yerlerde, de râvileri hiç zikretmemektedir. Şöyleki: «Kitâbu'l-Kur'an ve Fedâilihî» bölümünde, 195. hadîste «Sûrelerin başındaki bismelenin Kur'an-ı münezzel olması» başlığını koyduktan sonra, sadece «el-İktân'da ma'nevî tevâtürle mütevâtir olduğu zikredilmiştir. Bunu, el-Fahr [er-Râzî] de Tefsîr'inde zikretmiş, el-Âbî de bunu ondan nakletmiş-

25) Aynı yer.

26) Muhammed Fuâd Abdülbâki, el-Lü'lü'ü ve'l-Mercân..., Mat. İsa'l-Bâbî el-Halebî, [el-Kâhire], tarihsiz, I, 12. Ayrıca Bkz. Sahihu'l-Buhârî, Kitâbu'l-Eşrîbe (74), Bâbu

Kavillahi teâlâ: «أنا الخمر والميسر والانساب والازلام رجس من عمل الشيطان...»

(1); Sahihu Müslim Kitâbu'l-İmân, Bâbu Beyâni Noksanî'l-İmân bi'l-Me'âsî ve Nefyihî ani'l-Mütelebbîsî bi'l-Ma'siyeti alâ İrâdeti Nefyî Kemâlihî.

tir. Her ikisine de mürâcaat et» (27) cümlesine yer vermiştir. Bunu ta'kib eden hadîste (ya'nî 196. hadîste) de «Tertîbu'l-Âyât ve vad'u'hâ fi mevâ-dî'ihâ mine's-Süver ve ennehû tevkîfî» başlığını yazdıktan sonra, sadece, «el-Itkân'da, bunun da tevâtür derecesine ulaştığı zikredilmiştir.» (28) kaydını görmüştür. Diğer misâller olarak 225, 297, 298. hadîslere de bakılabilir.

Bazı hadîsler de mükerrerdir. Gerçi bunlar umûmi sayıya dâhil edilmemiştir. 237. ve 238. hadîsler arasında yer alan hadîs, «Kur'an ve Fâziletleri bölümündeki 199. hadîsin tekrârıdır. Müellif de, bu hadîs daha önce şu bâbda geçmişti demek sûretiyle buna işâret etmiştir. Bunun kitap-taki 2. misâli 268. ve 269. hadîsler arasında zikredilen hadîstir ki, bu da «Kitâbu'l-At'ime ve'l-Eşribe» başlıklı bölümdeki 161. hadîsin tekrârıdır. Müellif buna da işâret etmiştir.

Şimdi üçüncü esere gelelim : Abdül-Aziz bin Muhammed İbni's-Sıddik el-Gamârî'nin «İthâfu Zev'i'l-Fedâilî'l-Müştehire bimâ vaka'a mine'z-Ziyâdeti fi Nazmî'l-Mütenâsir ale'l-Ezhârî'l-Mütenâsire» şeklinde çok uzun bir isim taşıyan eseri, İmâm Suyûtî'nin «El-Ezhâru'l-Mütenâsire» adlı eserine ilhak edilmek sûretiyle, onunla beraber basılmıştır. Bu eser, adı geçen kitâbta 45 - 156. sayfalar arasındadır. Genişçe ele aldığımız ikinci eserde ya'nî Kittânî'nin eserinde fihrist bulunmadığı halde, bu son eserde 3 sayfalık fihrist yer almaktadır. Bu fihristin baş kısmı İmâm Suyûtî'nin eserine tahsis edilmiştir.

Celâlüddin es-Suyûtî'nin eserinde 12 bölüm bulunmasına karşılık, bu üçüncü eserde, Nazmül-Mütenâsirde olduğu gibi 31 bölüm vardır. Bölüm başlıkları, ondaki bölüm başlıklarının aynısıdır. Zâten, eserin isminden de anlaşıldığı gibi, bu eser el-Ezhâru'l-Mütenâsire'de bulunmayıp da Nazmu'l-Mütenâsir'de bulunan hadîslerin ortaya konulmasıdır. Müellif, eserinin mukaddimesinde, bu konuda şöyle demektedir:

«Bu, Hadis-i Şerif ilmine râğbeti bulunan kimseler için, faydası büyük olan bir cüzdür ki onda hocalarımızın hocası İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer el-Kittânî'nin «rahimehullâh» «Nazmu'l-Mütenâsir mine'l-Hadîsi'l-Mütevâtir» isimli, Hâfız Celâlüddin es-Suyûtî'nin «radiyallahü anh» el-Ezhâru'l-Mütenâsire'sine müstedrek ya'nî zeyl olarak yazdığı tarikleri ve es-Suyûtî'nin (R.A.) kitâbındaki şartlara uygun - ki râvileri on'a bâliğ olan - hadîsleri telhîs ettim. Bunlara, bu asırda şeyhu'l-Hadîs olan kardeşimiz Ebu'l-Feyz es-Seyyid Ahmed'in, bazı mütevâtir hadîslerin tariklerini cem'ettiği te'liflerinden ve el-Ezhâru'l-Mütenâsire kitâbının ken-

27) Nazmu'l-Mütenâsir, s. 111.

28) Aynı yer.

disine ait bir nüshasının hâmişine, el yazısıyla yazdığı ta'liklerden latif ilâveler, mühim tarikler ekledim. Benim bu kitâbım, muhtasar olmasına rağmen, bu kitapların maksatlarını câmi ve bu hadislerin râvilerinin adedlerini bilmeğe dâir, tâliblerin muhtâc oldukları en mühim şeyleri hâvi olacaktır.» (29)

Müellif, bu cümleleri kaydettikten sonra, eserinde kimlerden istifade ettiğini beyân sadedinde şunları da söylemektedir.

«İnsanlara faydalı muhaddis es-Seyyid Murtezâ ez-Zebîdî'nin yine mütevâtir hadislere dâir, Laktu'l-Leâlîi'l-Mütenâsire fi'l-Ehâdisi'l-Mütevâtire» isimli kitâbına vâkıf oldum. Ondan da, bu kitâbıma alınması gerekenleri hülâsa ettim. El-Kittânî'nin eserini asıl kabul edip, diğer kitaplar da bulunan ilâveleri ona ekledim. Her ilâve, ilgili bâbda zikredilen hadisle beraber bulunmaktadır. Benim yanımda çok sayıda hadis ve turuk bulunmasına rağmen, kendiliğinden bir şey eklemedim. Çünkü, bu kitabı bitirdikten sonra istifâdenin tâm olması için, onları husûsî bir kitap olarak çıkarmayı uygun gördüm...» (30)

Müellif, Murtazâ ez-Zebîdî'nin «Laktu'l-Leâlîi'l-Mütenâsire» adlı eseri hakkında da bir dipnot düşerek, bu eserin, herhangi bir ziyâde ve noksan yapılmaksızın Hâfız Suyûtî'nin el-Ezhâr'ından alındığını, şu kadar var ki bu eserde râvileri on ve daha fazla olan hadislerle iktifâ edildiğini, zikrettiği hadislerin sayısının 70'i geçmediğini, es-Suyûtî'nin kitâbına sâhip olanın, ez-Zebîdî'nin kitabına ihtiyaç duymıyacağını kaydetmiştir. Bundan sonra müellif, el-Kinnevcî'nin gelip ez-Zebîdî'nin kitâbından «el-Hirzû'l-Meknûn min lafzî'l-Ma'sûmi'l-Me'mûn» adını verdiği kitabı te'lif ettiğini ve bunda, 40 mütevâtir hadisi zikrettiğini belirtmiştir. (31)

111 sahîfeden ibâret olan bu eserde, müellifin de dediği gibi, Nazmu'l-Mütenâsir esâs alınmış, buna bazı ilâveler yapılmıştır. Bu eserin metodu hakkında bilgi verebilmek için, 1. bölüm olan kitâbu'l-İlimde geçen

«نشر الله امرًا سمع مقالتي فوعاها فاداما الى من لم يسمعها فرب حامله فقه غير فقيه

ورب حامل فقه الى من هو افقه منه »

hadîsini ele alalım. Müellif bu metni yazdıktan sonra «derim ki» diyerek şunları yazmaktadır: «[es-Suyûtî], bunu, el-Ezhâr'da 16 sahâbî'nin rivâ-

29) Bkz. «el-Ezhârul-Mütenâsire» ve «İtfâfu Zevî'l-Fedâil», Mukaddime (Her iki eserin sayfa numaraları müteselsil olduğu için, İthâfu Zevî'l-Fedâil'in mukaddimesi 46-48. sayfalar arasında yer almaktadır.)

30) A.g.e., s. 47.

31) Aynı yer.

yeti olarak zikretmiş, Nazmu'l-Mütenâsir'de, [el-Kittânî], bunlara Âişe, Ebû Hüreyre ve Şeybe bin Osmân'ı ilâve etmiş, ez-Zebîdî, el-Ezhâr'da bulunanlarla iktifâ etmiş, kardeşimiz Ebu'l-Feyz Ahmed de şunları ilâve etmiştir: ez-Zehebî, et-Tezkiresinde [Tezkiretü'l-Huffâz'ında], İbnü Rümeyh'e tahsîs ettiği hal tercemesinde, hadîsi İbnü Abbâs'a da isnâd etmektedir. (32)

Nazmu'l-Mütenâsir'de olduğu gibi 31 bölümden teşekkül eden bu son eserimizde, bizim saymamıza göre, hadîslerin sayısı 310 değil, 287'dir.

Tanıtmaya çalıştığımız ve haklarında kısa bilgiler verdiğimiz her üç eser de, mütevâtir hadîs konusunda faydalı eserler olup, bu konuda çalışma yapacak kişilerin, müstağnî kalamıyacakları kitaplardır.

بحث في ثلاث مؤلفات في الأحاديث المتواترة

الإستاذ المشارك الدكتور

رمضان آيواللي

سنتناول في بحثنا هذا ثلاث كتب الفت في الأحاديث المتواترة،

أولها: "كتاب الأزهار المتناثرة في الأحاديث المتواترة" للإمام الحافظ جلال الدين أبي الفضل عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي المتوفى سنة ٩١١ هجرية (و هو مطبوع في مطبعة دار التأليف بالقاهرة - مصر بدون تاريخ) و الثاني كتاب "نظم المتناثر في الحديث المتواتر" للشيخ الإمام الفقيه المحدث العلامة المحقق أبي عبد الله محمد بن أبي الفيض جعفر الحسني الإدريسي الكتاني رحمه الله تعالى (و هو نشر من قبل دار المعارف بحلب - سورية في سنة ١٣٢٨ هجرية) و الثالث: كتاب "تحاف ذوي الفضائل المشتهرة بما وقع من الزيادة في نظم المتناثر على الأزهار المتناثرة" لخادم الحديث النبوي عبد العزيز بن محمد بن الصديق الغماري رحمه الله (و هو مطبوع في آخر كتاب الإمام السيوطي).

و الإمام السيوطي جمع في بداية الأمر كتابا سماه "الفوائد المتكاثرة في الأخبار المتواترة" أورد فيه ما رواه من الصحابة عشرة فصاعدا مستوعبا طرق كل حديث و الفاظه فجاء كتابا حافلا لم يسبق الي مثله - كما قاله في مقدمة كتابه الأزهار المتناثرة - و لكن لكثرة ما فيه من الأسانيد رأى من المناسب تجريد مقاصده في كتاب آخر ليعم نفعه بأن يذكر الحديث و عدة من رواه من الصحابة مقرونا بالعزو الي من خرجه من الأئمة المشهورين و سماه "الأزهار المتناثرة في الأخبار المتواترة" و رتبته على الأبواب كما صله .

و هذا الكتاب المصنف قبل وفاة المؤلف بثلاثين سنة أي سنة ٨٨١ هجرية عبارة عن ٤٣ صحيفة و يحتوي ١٢ كتابا و هي كتاب العلم (فيه حديثان) و الإيمان (فيه ٨ أحاديث) و الطهارة (١٤ حديثا) و الصلاة (١٨ حديثا) و الجنائز (٥ أحاديث) و الزكاة (حديث واحد) و الصوم (٥ أحاديث) و الحج (حديث واحد) و الأدب (٢٩ حديثا) و الأحكام (١٣ حديثا) و المناقب (١٣ حديثا) و البعث (و فيه ٥ أحاديث) . و جميع الأحاديث المتواترة في الكتاب يبلغ ١١١ (مائة و أحد عشر) حديثا .

و اما نظم المتناثر فهو عبارة عن ١٥٧ صحيفة و يحتوى ٢١٠
 (ثلاثائة و عشرة) احاديث متواترة و ذيله و خرجه الاستاذ ابو العباس
 الغمازى و اختصره الاستاذ احمد العمراني كما ذكر مؤلف الرسالة
 المستطرفة في مقدمته و له ايضا استدراك عليه . و العلامة الكتاني
 صنف كتابه نظم المتناثر قبل وقوفه على كتاب السيوطي و لما وقف
 عليه اضاف ما فيه اليه و لم يدع حديثا من احاديثه الا ذكره و
 بقوله عند ذكره اورده في الازهار من حديث فلان ميزه . ثم ذكر ما
 عدده فيه من الصحابة او التابعين : مستقلا لما ذكره من المخرجين ،
 فان تيسرت زيادة ثبته عليها و بلفظة "قلت" بعد كلامه اشار اليها
 و ما لم يذكره اتى فيه من غير تعرض اليه .

و هذا الكتاب ينقسم الى ٣١ (واحد و ثلاثين) بابا ، و اسما .
 هذه الابواب و عدد الاحاديث المتواترة في كل باب على حسب اعدادنا
 كالتالي : كتاب العلم (فيه ٦ احاديث) ، كتاب الايمان (١٣ حديثا) ،
 كتاب الطهارة (٢٠ حديثا) ، كتاب الاذان (٦ احاديث) ، كتاب الصلاة (٤٥ حديثا) ،
 كتاب الجمعة و العيد (٥ احاديث) ، كتاب المرضى و الجنائز و احوال
 الموتى (١٩ حديثا) ، كتاب الزكاة و الصدقة و المعروف (٤ احاديث) ،
 كتاب الصيام (١١ حديثا) ، كتاب الحج و العمرة (١٠ احاديث) ، كتاب الذكاة
 (٤ احاديث) ، كتاب الجهاد (١١ حديثا) ، كتاب النكاح (٤ احاديث) ، كتاب
 اللباس (حديث واحد) ، كتاب اللطعمة و الاشربة (٧ احاديث) ، كتاب البيوع
 (٧ احاديث) ، كتاب الامامة (٤ احاديث) ، كتاب الاحكام و الحدود (٧ احاديث) ،
 كتاب التحذير من الظلم (٣ احاديث) ، كتاب الولاة (٣ احاديث) ، كتاب
 الرضايا (حديث واحد) ، كتاب الايمان (٤ احاديث) ، كتاب بدء الخلق (حديث
 واحد) ، كتاب القرآن و فضائله (٥ احاديث) ، كتاب الازكار و الدعوات
 (٨ احاديث) ، كتاب الادب و الرقائق (١٧ حديثا) ، كتاب المناقب (٢٢ حديثا) ،
 كتاب المعجزات و الخصائص (٢٧ حديثا) ، كتاب جامع ما تقدم (١٣ حديثا) ،
 كتاب اشراط الساعة (٨ احاديث) ، كتاب البعث و احوال يوم القيامة
 (١٦ حديثا) . و في آخر الكتاب خاتمة ذكر فيها المؤلف ٦ (سته) احاديث
 التي اختلف الائمة في تواترها او عدمه .

و اما الكتاب الثالث وهو اتحاف ذوى الفعائل فهو مطبوع

في آخر كتاب الامام السيوطي من الصفحة ٤٥ الى الصفحة ١٥٦ و
تقسيمه كتقسيم كتاب العلامة الكتاني و عدد احاديثه على حسب
اعدادنا ٢٨٢ (مائتان و سبعة وثمانون) حديثا متواترا .
و قال المؤلف في مقدمة كتابه : " هذا جزء عظيم نفعه

لمن كان له رغبة في علم الحديث الشريف لخصت فيه ما استدركه
شيخ شيوخنا الامام ابو عبد الله محمد بن جعفر الكتاني رحمه الله
في كتابه " نظم المتناثر من الحديث المتواتر " على كتاب الازهار
المتناثرة للحافظ جلال الدين السيوطي رضي الله عنه من الطرق و
الاحاديث التي على شرط كتاب السيوطي رحمه الله و هي ما بلغ رواته
عشرة مع ضم زيادات لطيفة و طرق مهمة من تأليف شقيقنا ابي الفيض
شيخ الحديث في هذا العصر السيد احمد التي جمع فيها طرق بعض
الاحاديث المتواترة و من تعليقات له على الازهار المتناثرة كتبها
بخط يده على هامش نسخته من هذا الكتاب و سيكون كتابي هذا مع
اختصاره جامعا لمقاصد هذه الكتب محتويا على اهم ما يحتاج اليه
الطالب منها من معرفة عدد الرواة لهذه الاحاديث " .

و اضاف الى قوله هذا : " و قد تيسر لي الوقوف على كتاب

المحدث المفيد السيد مرتضى الزبيدي في الاحاديث المتواترة ايضا
المسمى " لفظ اللاكبي " المتناثرة في الاحاديث المتواترة " فلخصت
منه ايضا ما ينبغي ان يلحق بكتابي هذا و قد جعلت كتاب الكتاني
هو الاصل ثم اتبعته بالزيادات الواقعة في الكتب الاخرى كل زيادة
مع الحديث الذي يذكر في بابه هذا و لم اتعرض للاستدراك عليهم
بشيء من عندي مع وجود عدد كثير من الاحاديث و الطرق الذي لاني
رأيت ان افردها بكتاب خاص بعد الفراغ من هذا ليكون الانتفاع
بها اتم . . . "